

KİTABIYAT

Azerbaycan Tarivî, uzay keçinizden 1870-ci illere qetler (Azerbaycan Tarihi, uzak geçinirden 1S70 inci yıllara kadar), Redaktör: larbt elmleri doktoru, profcssor, ernekdar elm xadimi Süleyman Eliyarlı, "Azerbaycan" neşriyyatı, Bakı-1996, 872 s.

Tarihi çok eski devirlere kadar uzanan Azerbaycan, Çarlık Rusyası ile İran Şahlığı arasında taksim edilmiş olduğu 1828 yılından bu yana bölünmüş bir Türk ülkesi olma durumundan kurtulamamış olmakla beraber. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin dağılmasıyla 18 Ekim 1991 \\c kuzeyde istiklâlini ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti ile birlikte, kısmen de olsa tekrar bağımsızlığına kavuşmuştur.

1890'lara kadar Rus yönetiminin despoük idare tarzı ve ağır vergilerin getirdiği huzursuzluğa rağmen, nisbeten sükûnetin hâkim olduğu Azerbaycan'da, bu tarihlerden itibaren Ermenilerle ilgili olanlar başta olmak üzere, giderek artan karışıklıklar ve bu arada Gaspralı İsmail Bey, Ali Merdan Bey Topcubaşı. Mehined Emin Resulzâre, Yusuf Akçura ve Ahmed Ağaoğlu gibi Azeri Türk aydınlarının faaliyetleriyle büyük bir hız kazanan fikri ve siyâsî gelişmeler neticesinde, sair şartların da imkan vermesiyle 28 Mayıs 1918"cie *Millî Azerbaycan Devleti* bağımsızlığını ilan etmiştir. Ancak, ittifak halindeki Ermeni ve Bolşevik tedhiş hareketlerine karşı ayakta durmaya çalışan Azerbaycan Türkleri, milletlerarası platformlarda yeterli destek bulamamaları ve özellikle daha ilk plânda gerekli yardımı yapmak azmiyle harekete geçmiş bulunan Türk Hükümeti'nin zor yıllarına denk gelmiş olması sebebiyle buna imkan bulamamışlardır- Böylece, 1828'deki bölünme ve işgalden sonra ortaya konulmuş olan bu ilk ciddi istiklâl hareketinin akim kalmasıyla, Kuzey Azerbaycan yaklaşık yetmiş yıllık bir dönemi Sovyet çatısı altında komünizmin tatbik etmiş olduğu zulüm mekanizmasının işleyişine mâruz kalarak geçirmek durumunda kalmıştır. Bu sırada, dil, din ve tarih başta olmak üzere bütün millî kültür değerlerinden soyutlanmaya çalışılarak, ebediyyen istiklâlden mahrum bırakılmak ve Gaspralı İsmail Bey'in vaktiyle işaret etmiş olduğu "*dilde, fikirde, işde birlik*" olabilecek bir Türk potansiyelim ortadan kaldırmak için ne lazımsa yapılmıştır. Ancak, sözkonusu potansiyeli ayakta tutabilecek olan millî kültür değerleri önemli ölçüde tahrib edilmiş olmakla beraber, tam bir başarıya ulaşamamıştır. Nitekim, 199Pde Sovyetler Birliği'nin kat'î bir şekilde dağılmasıyla teşekkül etmiş olan Türk cumhuriyetlerinden birisi olarak Azerbaycan Türklerinin derhal Azerbaycan Cumhuriyeti'nin istiklâlini ilan etmeleri de bunu doğrulamıştır.

Yakışık yetmiş yıl aradan sonra tekrar kendilerine müstakil yaşayabilme imkanı veren bağımsız devletlerine kavuşmuş olan Azerbaycan Türklerinin bununla da kalmayıp, Gasprah'nın idealinin gerçekleştirilebilmesinin önemli şartlarından olan Türk dünyasında dil ve alfabe birliğinin öncülüğünü yapmaları bunu daha iyi aksettirmektedir. Dil ve alfabe alanındaki gayretleri yanında, Azerbaycan Türklerinin yine sözkonusu idealin serçeMeştiriJrnesinin ön faiiianjıdan bkLsj alarak, önemle üzerinde ^ujdutlarj noktaldan birisi de millî tarih araştırmaları olmuştur. Vaktiyle Gasprah'nın "*vmütne Türkların aslı ve nesli birdir*" cümlesiyle ifade etmiş olduğu tarih birliğinin tekrar açığa çıkan İması sureliyle, millî duygunun, dolayısıyla milliyetçiliğin esasını teşkil eden millî tarih şuurunun canlandırılması yönünde ciddi bir *gayret* sarfedilmektedir. .Büyük

çoğunluğu akademik düzeyde yürütülen bu çalışmalar sonucu telif edilen eserlerin süratle yayımlanmasıyla birlikte bu yöndeki gelişmeler giderek hız kazanmaktadır. Bunun yanında, 1996-tl.2u ilibären, bu tür eserlerin aynı zamanda ortak alfabe olarak kabul edilen yeni alfabeyle basılmaya başlanması, sadece Azerbaycan değil bütün dünya Türklüğü adına heyecan verici bir gelişmedir. İşte burada, ana hatlarıyla takdim edilecek olan *Azerbaycan Tarihi*, bağımsız Azerbaycan'da sadece sözkonusu çalışmalar çerçevesinde hazırlanmış olması bakımından değil, aynı zamanda orlark alfabeyle basılan ilk kitaplardan birisi olması bakımından da oldukça önemlidir.

Başında yer alan ifâdelerden anlaşıldığı kadarıyla kitap, *Mehmed Emin Resulzâde* adına Bakı Devlet Üniversitesi'nde uygulanmakla olan tedaris programı çerçevesinde değerlendirilen .serinin ilk cildi olarak yayımlanmıştır. Esâsen, zikrolutan program doğrultusunda bir "*derslik*?" (ders kitabı) olarak telif edilmiş olan kitap, başlıkla yer alan "*uzeq keçmişden 1870-ci illere geder*" ifâdesinden de anlaşılacağı üzere, Azerbaycan tarihinin en eski devirlerden 1870li yıllara kadar geçen uzun dönemini ihtiva eden muhtasar bir tarih hüviyetini hâizdir.

Aşağıda yeri geldikçe zikredilecek olan müelliflerden oluşan bir heyet tarafından telif edilmiş olan eser. aynı zamanda redaktör olan Süleyman Eliyarh tarafından kaleme alınmış olan, Azerbaycan tarihi ile ilgili esas kaynakların değerlendirildiği ve kitabın hazırlanmasında lâkib edilmiş olan usülle ilgili açıklamaların yer aldığı *önsöz* (s.3-7) ile sonunda bulunan *kısıltmalar ve içindekiler* (s.860-869)den başka toplam yirmi bölümden meydana gelmektedir.

Doç. Ferman Mahmudov İtirafından kaleme alınmış olan ilk üç bölümde, sırasıyla "*İana yaşayışı*" (8-33). "*Uzak geçni'şde Azerbaycan 'da etno-siyasi toplum ve birlikler*" (s.34-50) ve "*Mauna Devleti*" (s.51-76) başlıkları altında Azerbaycan tarihinin bilinen en eski devirlerine işaret edilmiştir. Bu cümleden olarak, ikinci bölümde M.Ö. III-EL Binlerdiki tarihi durum ile "*Kuti, Lulu, Su tayfaları, Turukkiler*" ve "*Hunilef*" gibi mevcut topluluklara değinildikten sonra, "*Yeni Mİnlik Yeni Toplumlar*" başlığı altında, bilinen eski Azerbaycan tarihinde çok daha önemli yer tutan, "*soykök meseleleri*" ile birlikte "*Kimmerler. İskütSakalar ve Massageller*" değerlendirilmiştir. Üçüncü bölüm ise, ortaya çıkışı, yükselişi, kurumlan yanında kültür ve medeniyeti ile birlikte M.Ö.IX. yüzyıldan itibaren Güney Azerbaycan'da teşkil edilmiş olan "*Matna Dev teli*" ne tahsis edilmiştir.

Ferman Mahmudov'un bazı ilâve ve düzeltmeleriyle Dr. İlyas Babayev tarafından yazılmış olan "*Atropalen ve Alban Dövkleri*"* başlıklı dördüncü bölümde, Makedonyalı İskender'in ölümüJun sonra (M.Ö. 323) Azerbaycan coğrafyasında ortaya çıkan İki devlet üzerinde durulmaktadır. Evvelâ, tarihde "*Kiçik Mİdiya*", "*Atropaî Afidiyası*". "*Mİdiya-AtropaSena*" adları ile de bilinen ve Güney Azerbaycan'da hüküm sürmüş olan *Airopaten Devleti*^ siyasi ve iktisâdî tarihiyle ortaya konulmaya çalışılmıştır. İkinci kısımda ise, özellikle Azerbaycanlı tarihçiler tarafından Türk oldukları kabul edilen *Albanlar*m kuzeyde kurmuş oldukları "*Alban Devleti*" değerlendirilmiştir. Bu cümleden olarak, Devlet, coğrafi özellikleri ve siyasi tarihi yanında, bu devirde ortaya konulan zirâat, ticâret, sanat, şehir ve medeniyet bakımından incelenmiştir (s.77-109).

Yine aynı müellifler tarafından kaleme alınmış olan "*Azerbaycan Erken Ortaçağda*" başlığını taşıyan beşinci bölüm de Alban devletinin 1H-VI. yüzyıllar arasındaki tarihine tahsis edilmiştir. Bu cümleden olarak, Devlet'in siyasi ve iktisadî tarihi yanında Hristi yan lığın kabulü, Mazdekiler hareketi ve çeşitli isyan hareketleri zikredilmiştir (s. 110-129).

Kitabın Süleyman Aliyarh tarafından telif edilmiş olan ^*Azerbay canda Hilafet Ağalığı ve Ona Karşı Mübaiize (VII yüzyılın başlangıcı-IX yüzyılın birinci yansı)*"

başlıklı altıncı bölümünde, sırasıyla "Arab İşgalleri", "Arab Ağalığı" ve İslâmlaşma ile birlikte, Azerbaycan'a sonradan intikâl edecek olan Müslüman Oğuzlardan önce İslâmiyetin yayılışı ile ilgili gelişmeler ile IX. asrın başlarında *Hilnemük* adı altında kendini gösteren hilâfete muhalif hareket değerlendirilmektedir (s. 130-155).

Yine aynı müellif tarafından kaleme alınmış olan "Etmogenezis" başlıklı yedinci bölümde, evvelâ, "Yaram.? Probleminin Koyulusu" başlığı altında "tarihçilik emperyalizm'C şeklinde İlade edilmiş olan Azerbaycanlıların kimliği ile ilgili olarak ileri sürülmüş bulunan çeşitli saptırmalar genel bir eleştiriye tâbi tutulmuştur. İkinci kısımda ise *Bulgarlar, Buntürkler ve Albankur "Yaranışımızın Altı Katlan"* başlığı altında değerlendirilmiştir. "İlkin Ortaçağda Türk Toplumunun Yayılıb Güçlenmesi" başlıklı üçüncü kısımda, *Kengerler, Kiasaha İlımları, Bersil-Barşalı-Borçalı, Suvar Bulgarları* ile "Türküsian Sol Sahi! Devl.elP'nc işaret edilerek, Azerbaycan'da İslâmiyetin yayılış devri üzerinde durulmuştur. Bu bölümün dördüncü ve son kısmı ise, "Türk Türeyiş Efsanesi" \v\$ ayrılmıştır (s. 156-203).

Prof. Mahmud Yakubov tarafından yazılmış olan sekizinci bölümde, IX. yüzyılın ikinci yarısından XIII. asrın başlarına kadar Azerbaycan tarihi ele alınmıştır. Beş kısımdan oluşan bölümde evvelâ, "feodal dağımlık" olarak değerlendirilmiş olan IX. yüzyırlm ührrcr ysasıcüdsfî ?G. ^B&ajv? tivis&snm' ks!±W 4aa'fe_wav"its hüküm si&miş olan *Şirvanşahlar, Saciler (Afsin), Sakinler. Revvadilei; Şeddadiler* devletleri üzerinde durulmuştur. İkinci kısımda, Azerbaycan'ın tmn manâsıyla bir Türk ülkesi haline geldiği dönem olarak değerlendirilen Büyük Selçuklu devri incelenmiştir. Selçuklu hakimiyetinden sonra Azerbaycan'da tekrar kendini gösteren müstakil Şirvanşahlar ve Eldenzler devletlerinin kaydedildiği üçüncü kısmı takiben dördüncü kısımda bütün bu gelişmelerle oldukça inkişâf etmiş olan iktisadî hayat üzerinde durulmuştur. Bu cümleden olarak, "sanatkarlık, ticaret ve şehirler" başlığı altında Azerbaycan'da temayüz etmiş olan *Benle, Erdebil, Derbend, Marağa, Umuya, Tebriz. Mitgan, Varsau ve Bakı* şehirleri, kuruluş ve iktisadî gelişmeye paralel olarak yükselişleri ile birlikte değerlendirilmiştir. "Medeniyet" başlığını taşıyan, bu bölümün son kısmında İse, "Kitab-ı Dedem Korkud\ "ilim ve mekteb", "edebiyat" ve "mimarlık" başlıkları altında, Azerbaycan'da oldukça gelişmiş ve zenginleşmiş bulunan Türk kültürü değerlendirilmiş ve bu arada, "Ketran Tebriz?, Mehscü Gencevİ, Hakanı Şin>ani, Nizami Gencevi" gibi büyük edebiyatçılara işaret edilmiştir (s.204-270).

Kitabın dokuz, on ve onbirinci bölümleri *Süleyman Aliyau* tarafından telif edilmiştir. "Moğol Baskınları, İktisadi Dağıntılar" başlıklı onuncu bölümde Moğol istilâsı ile birlikte gelişen olaylar ile bu dönemde tâkib edilen toprak-vergi siyâseti ve Kazan Han'ın ıslahatları zikredildikten sonra, "Moğol Ağalığının Umumi Neticeleri" başlığı altında şehirlerden zirâf alanlara kadar Moğol tahakkümünün ortaya koyduğu tahribâtın tafsilâtı verilmektedir(s.271-299).

"Kurtuluş Harekatı, Feodal Devletleri" başlıklı onuncu bölümde, XIV. yüzyıl sonu ile XV. yüzyıl başlarında, Moğol baskısının bozduğu maneviyatın kuvvetlendirilmesine yönelik ortaya konulmuş olan akımlardan "Hurufilik" değerlendirildikten sonra, aynı zamanda yaşanan iktisadî canlanma ve tatbik edilen ıslahatlar ele alınmıştır. Ayrıca, "Sabîliğe Doğru Çetin Yol" başlığıyla, Timurularia savaşa değinildikten soma, birer Türkmen devleti olarak teşekkül etmiş olan *Karakoyunlu* ve *Akkoyunlu* devletleri üzerinde durulmuştur (s.300-332).

"Xlîr-XV. Yüzyılların Medeniyeti" başlıklı onbirinci bölümde, Süleyman Aliyarlı, sözkonusu zaman zarfında Azerbaycan'da temayüz etmiş olan bilim, felsefe, sanat ve mimariyi değerlendirmiştir. Evvelâ. *Marağa Rasathanesi* ve *Dârüşşifa* gibi kuruluşlar ve *Nasireddin Tûsî* gibi âlimlerle kendini gösteren ilmî; *Mahmud Şebüsteri, Şihabeddin Ebu*

Heft Sühreverdi ve *Şems Tesrizi* gibi mütefekkirlerle kendini gösteren felsefî birikime değinilmiştir. İkinci kısımda, ise, XITI-XIV. asırlarda artık bir edebî dil hâline gelmiş olan Azerbaycan Türkşesi ile *Hasanoğlu*, *hnade.ddin Nesimi*, *BedrŞirvânî* gibi ediblerin ortaya koyduktan eserlerle, *Sefeddin Unnevi* ve özellikle *Ahdülkâdir Marâğî* gibi ustaların ortaya koymuş olduğu mûsikî üzerinde durulmuştur. Tatbikî sanatlara tahsis edilmiş olan üçüncü kısımdan sonra, son olarak, şehircilik, âbide ve cami ve mescitlerden hareketle, aynı dönemde sergilenen mimarî anlayış ortaya konulmuştur.

Aynı müellifin Doç. Zabil Bayramlı ile birlikte telif etmiş oldukları on ikinci bölüm, "*Safevi İmparatorluğu (XVI-X\li Yüzyıllar/*" başlığıyla, yaklaşık iki asır boyunca Azerbaycan'a hâkim olan *Safevi Devleti'nc* tahsis edilmiştir. Dört kısımdan ibâret olan bu bölümde evvelâ, "*Safevilerin Hakimiyete Gelmesinde Sosyal-Siyasi Bid'atçılığın Veri, Kızılbaş Ta'Um i*" başlığı altında devletin kuruluşuna zemin hazırlayan Safevi dervişlerin yönlendirdiği "*Kızılbaş*" hareketinin gelişimi üzerinde durulmuştur, ikinci kısımda, '7. *İsmayıl ve imparatorluğun Yaradılmasf* başlığı altında Savevi Devleti'nin kuruluşu ve gelişmesi değerlendirilmiştir. İkinci kısımda, Şalı İsmail dönemi (1500-1524) başta olmak üzere, XVI. yüzyılın tarihî gelişmeleri zikredi lirken, özellikle Safevilerin yönelenmesiyle Anadolu'da patlak veren Şahkulu Baba isyanı. Çaldıran savaşı; Şah Talmasb döneminde, Kanunî hakimiyetindeki Osmanlı Devleti ile olan mücadele ve şâir münâsebetlere özel bir yer verilmiştir. Yine, ağırlıkla Safevî-Osmanlı münâsebetlerinin XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyıldaki seyrinin ve Şalı I. Abbas'm ıslahatları gibi şâir gelişmelerin tâkib edilmiş olduğu üçüncü kısımdan sonra, Devlet ve ordu başta olmak üzere, Azerbaycan'ın Safevî dönemindeki içtimâî ve iktisadî hususiyetleri ortaya konulmuştur (s.364-424).

"*XVI-XVII Yüzyıllarda Azerbaycan Medeniyeti*" başlıklı on üçüncü bölümde de, Azerbaycan siyâsî tarihinde olduğu kadar, kültür ve medeniyet tarihinde de son derece önemli bir yer tutan Safevî döneminde ortaya konulmuş olan. Şah İsmail Hatâî ve Fuzûlî gibi zirve isimlerin temsil ettiği edebiyat; özellikle larih ve tababet alanında temayüz etmiş olan ilim; mimarlık, mûsikî ve hat sanatlarının oluşturduğu "*ince sanatlar*" a değinilmiştir.

On dördüncü bölümde, ülkenin içinde bulunduğu duruma değinildikten sonra, Çarlık Rusyası'nın Hazar ve Karadeniz ile ilgili emelleri ve I. Petro'nun bu istikâmetteki harekâtı ve nihayet Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1724'de imzalanan İstanbul anlaşması ile Şirvan'ın kuzeyinde kalan Azeri topraklarının Rusya'nın eline geçmesi, güneyin ise Osmanlı idaresine tâbi olması gibi gelişmelerle, Azerbaycan'ın bir milletlerarası mücadele arenasına çekilmesi sergilenmiştir. Bütün bu gelişmelere karşı, Azerbaycan Türklüğünün ortaya koyduğu tepkinin kısa sürede istiklâl mücadelyesine dönüşmesi ile Seki Hanlığı'nın teşkili bu bölümün son kısmını oluşturmuştur,

Azerbaycan tarihinde hanlıklar asrı olarak dikkat çeken XVIII. yüzyıl, kitabın on beşinci bölümünde ele alınmıştır. Bu cümleden olarak, *Urrniya*, *Karabağ*, *Seki* ve *Şamahı* hanlıkları başta olmak üzere., güneyde ve kuzeyde kurulmuş olan hanlıklar ile aynı zamanda cereyan eden Azerbaycan'ın birleştirilmesine yönelik akim kalmış olan hareketler ortaya konulduktan sonra, Azerbaycan hanlıklarının dış siyâseti ile içtimâî ve iktisadî dununu üzerinde durulmuştur (s.508-569).

Süleyman Aliyarlı ve Kerim Şükürlü tarafından yazılmış olan on altıncı bölümde, XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl başında Azerbaycan'ın iç durumu, milletlerarası münâsebetlere konu olması, Rus işğalinin başlaması. Uzun süren Rus-İran savaşları sonucunda imzalanan *Gülistan* (1813) ve *Tılrkmençay* (1828) anlaşmalarının imzalanmasıyla Azerbaycan'ın katî bir şekilde bölünmesi ile sonuçlanan gelişmeler değerlendirilmiştir (s.570-624).

Kitabiyat

Süleyman Aliyarlı ve Mehman Abdulla tarafından kaleme alınmış olan on yedinci bölümde, işgalden sonra Çarlık Rusyası'nın Kuzey Azerbaycan'da tatbik etmiş olduğu toprak sistemi, ortaya çıkan feodal güçlerin, müstemleke zulmü ile ittifakı ve Küba isyanı başta olmak üzere, buna karşı ortaya konulan ayaklanmalar ve sonuçları değerlendirilmiştir (s.625-668).

Yine Süleyman Aliyarlı ve Prof. Şövkət Tağızade tarafından kaleme alınmış olan on sekizin-" bölüm, Türkmençay anlaşmasının imzalanmasından sonra Güney Azerbaycan'ın durumuna tahsis edilmiştir. Bu cümleden olarak, PÜRmenüerin iskânıyla ilgili olanlar başta olmak üzere, zikrolunan anlaşmanın doğurduğu ilk problemlere değinildikten sonra, Güney Azerbaycan'ın içtimaî ve iktisâdî vaziyeti üzerinde durulmuştur (s.669-698).

Kitapta, "*İktisadî İlerleyiş, Kapitalist İstihsalin Yaranması ve İnkişaf*" başlığıyla, stratejik ehemmiyeti ile birlikte Azerbaycan'ın tabîi kaynaklarını da keşfetmiş bulunan Rusya'nın sömürgeci politikasının uygulamaya konulduğu XIX. yüzyıldaki iktisadî ve ticarî gelişmelerin değerlendirilmiş olduğu on dokuzuncu bölüm de Süleyman Aliyarlı tarafından telif edilmiştir.

Nihayet, Vilayet Muhtaroglu ile Süleyman Aliyarlı tarafından telif edilmiş olan son bölümde ise, "*XIX Asır , Azerbaycan Medeniyete*" başlığı altında, mezkur yüzyılda *maarif, edebiyat, bilim, sanat, matbuat ve neşriyat* alanlarında ortaya konulmuş olan değerler üzerinde durulmuştur.

Başta da işaret olunduğu üzere, esasen bir "*derslik*" olarak telif edilmiş olması dolayısıyla dipnot kullanılmaksızın yazılmış olan esere, geniş sayılabilecek bir bibliyografya ile beraber, Önsözde Alman tarihçi A. Momzen'In'e izafeten ifade edilmiş olan "*indeksi olmayan kitab, kitab deyüdif*" hükmü fehvasınca, ilâve edilmiş olan *indeks* kitabın kullanımını kolaylaştırmaktadır. Ayrıca, Boran Azizov tarafından tertib edilmiş olan *Azerbaycan tarihi kronolojisi* (s.841-859) de önemli bir ihtiyacı giderecek mahiyette dir.

Bölümlerin çoğunu telif etmekle kalmayıp, kitabın editörlüğünü de üstlenmiş olan Prof. Süleyman Aliyarlı'nın önsözde ifade etmiş olduğu üzere, Azerbaycan tarihçilerinin "*bütün nesillerinin çalışma ve araştırmalarının büyük hizmetiyle*", yukarıda isimleri zikredilmiş olan kimselerden oluşan bir heyet tarafından hazırlanmış olması dolayısıyla bütün bölümlerinin aynı seviyede olmaması gibi dikkati çeken bazı hususlara rağmen, Baku Devlet Üniversitesi'nde ortak alfabeyle hazırlanmış ilk kitaplardan birisi olarak neşredilmiş olup, Türk millî tarih bütünü içerisindeki yerine yerleştirmek suretiyle, en eski devirlerden 187CTİİ yıllara kadar Azerbaycan Tarihi'ni ana hatlarıyla takdim eden bu eserin oldukça önemli bir boşluğu doldurduğunu belirtmek gerekir. Ümidimiz, bunun Azerbaycan'da daha ileri düzeyde örneklerinin çoğalması ve diğer Türk cumhuriyetlerine de yaygınlaşmasıdır.